

## ԶՊԱՏՄՈՒԱԾ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1894-ի անցքերէն

Վերջապէս Սուլթան Համիդ յաջողած էր հիւսիսէն հարաւէն համախոհներ գտնել, որոնք սիրոյօժար թելադրեցին իրեն օր ցերեկով հայերը կոտորել տալ ամեն տեղ:

Այս նպատակաւ Դ-րդ բանակի հրամանատար՝ ազգաւ Մաճառ, անուամբ տաճիկ Ձէքի փաշային հրամայուեցաւ հեռագրաւ թողուլ Երիզան և երթալ Սասուն հայերը ջարդելու: Սա պայմանաւ յօժարուեցաւ Ձէքին. «Այդպիսի անեղ հրամանի մը գործադրութիւնը կը ստանձնեմ միմիայն կայսերական մասնաւոր հրամանագրով», ապագայ մեծ պատասխանատուութենէ մը ազատ ֆալու կանխահոգութեամբ:

Ի՛նչ կայ դիւրին քան մարդասպանութեան վճիռ արձակելն և կամ հրամանագիր ստորագրելն Սուլթան Համիդի համար. կանչեց իւր անձնական քարտուղար Սիւրէյա փաշան, հրամայեց գրել հայերը կոտորելու հրամանագիրը:

Սիւրէյա փաշա չհասկանալ կը ձեռցնէ, տիրոջը մտադրութիւնը պահ մը շեղել տալու համար, վարանուժէն և յուզումէն անկապ հարցումներ կ'ուղղէ.

—Վեհ. Տէր, ի՞նչ հայուն համար պիտի գրուի. անունը, մականունը և այլն յիշե՞նք.

—Ի՛նչ մէկ հայ, և ի՛նչ մականուն, ջարդել անխնայ ամեն հայ անունը կրողին: Եւ հետզհետէ ալ ջարդել պիտի տամ թէ ես և թէ համախոհներս ամեն տեղ ուր հայ որ կան:

Սիւրէյա փաշա հլու հնազանդութեամբ մը ակամայիս կը գրէ այդ գազանական որոշմագիրը և մեծ մարդասպանը իւր ձեռամբ ստորագրելով կը ղրկուի Կարին՝ Շէքի փաշային հասցէին...

\*  
\*  
\*

Գրեթէ գիշերուան ժամը 11 էր: Կ. Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան ետեւի դրան առջև կանգնեցաւ գոց կառք մը. և

դուրս սպրդեցաւ մէջէն պատկառելի ճէնդըլմէն մը և մտաւ դեռսպանաւուն:

Սըր Ֆիլիպ Բըրրի իւր առանձնարանի մէջ անակնկալ մը կը համարուի տարագէտ ժամու բարեկամի մը այցաքարտն դոր այդ պահուն ծառայն իրեն կը մատուցանէր:

Դեսպանը և ճէնդըլմէնը շատ երկար խօսակցութենէ վերջ, մօտաւորապէս սա իմաստով կարնոյ անգլիական հիւպատոսին հեռագրեցին շիֆրայով. «Ամեն միջոց ի դործ դիւր Տրապիզոնի փոստան զարնել տալու. Զէքի փաշային հասցէին նամակ մը կայ, պիտի գտնուի և ձեզ բերեն. դուք ալ մասնաւոր խնամով պիտի զրկէք Թիֆլիզ մեր հիւպատոսին որ նա ալ զրկէ Լոնդոն»:

Թեքա այդ գիշերը առաջին և վերջին եղաւ դոկտր. Տիգրան փաշայ Փէշտիմալճեանի համար. զի սրտի զեղուն գոհունակութիւն մը կը վայելէր իւր ազգին օգտակար լինելու քաղցր պատրանքէն արբշիւ: Աւաղ, իւր պատուական կեանքն ալ վրայ տուաւ ու չյաջողեց:

Ոչ նուազ չէր Սըր Ֆիլիպ Բըրրիի ալ հրճուանքը այդ գիշեր, զի հայերուն և իւր սիրած մեծ դոկտորին ծառայութիւն մը կը մատուցանէր գրեթէ անփոխարինելի:

Բանիցս աւաղ, աներևոյթ Չարք այլ կերպ տնօրինեցին. Զէքին ստացաւ երկրորդ հրամանագիր մը և ջարդեց Սասունը այդ օրէն շուրջ երկու ամիս վերջը:

\*  
\* \*

«Կտրիճք առան զէնքերն իջան սարն ի վար...»:

Խօսքը խմբապետինն է.

—Նղբայրներ, մտնենք մեր Թագստանոցները, Թղթատարը պիտի սուրայ այս ճամբով. նշան տրուելուն պէս գոռալու են մեր հրազէնները, ջանանք որ դուր չանցնեն մեր գնդակները. սպանելու ենք զապթիաները, Թղթատարները և ձիանքը: Զենէ շատերը՝ պիտի մնաք ձեր տեղերը իւր դէտ, և երբնշան կը տրուի կու գաք կը միանանք կ'երթանք, և մի քանի ուրիշ կարևոր հրահանգներ տրուեց և ցրուեցան:

Մի ժամ վերջ Թղթատարի խումբ երևաց. մեր կտրիճներու գնդակները անվրէպ իրենց նպատակին ծառայած էին: Խմբապետը մէկ երկու ընկերներով պայուսակները բացած կ'որոնէին Զէքի փաշայի հասցէին զրկուած նամակ մը:

—Փառք Աստուծոյ, գտանք ըսաւ Ապահ:

—Է՛հ ուրեմն երթանք, հրամայեց խմբապետը:

— Պատուենք միւս նամակները, և վերցնենք դրամական ծրարները, զի ինչպէս գիտցուած և լսուած բան է. թղթատարը կը զարնին լոկ կողոպուտի համար. և մենք այս պարագային այսպէս վարուելու ենք:

— Ո՛չ չըլլաք ըսաւ խմբապետը, այդ բանը նէմէրտու-թիւնն է, մենք մեր նպատակին հասանք, այլևս ուրիշին թնչու ջնասենք:

— Թերեւ հեռի չէ այն օրը որ մենք դառնութեամբ պիտի գղջանք մեր այս մէրտութեանը վրայ, կ'ըսէր Ապահ աներևոյ-թանալով լեռներու մէջ:

\*  
\* \*

Թիֆլիզի անգլիական հիւպատոսը ստացած էր Կարնոյ անգլիական հիւպատոսի միջոցաւ Ձէքի փաշայի հասցէին դըր-կուած նամակը և դրկած Լոնտրա:

Լոնտրոն ժողովին մէջ բացուեցաւ հայերուն ջարդի հրա-մանագիրը և տեսան գազան Սուլթանի ստորագրութիւնը. այդ պահուն մեծ ծերունին Կլատսթօն բարկութեամբ մը կը գոչէր «Մեծ Մարդասպան»...

Պահուեցաւ այդ հրամանագիր արքունի դիւանատան մէջ իբր յաւէտ խօսուն կոթող գազան Սուլթան Համիդի վայրա-գութեան, և երբ Սասունի կոտորածէն վերջ Կլատստոն ի գի-տութիւն բովսնդակ աշխարհի կարմիր Սուլթանի երեսին կը նետէր «Մեծ Մարդասպան» ստորագրելին, գազան Սուլթանը կա-տաղութենէն ատամները կը կրճտացնէր և պատիւ կը պահանջէր, բայց ականջը քաշելով հասկցուցին թէ, Ձէքի փաշային գրած հրամանագիրդ մեր դիւանատան մէջ զայդ կը հաստատէ: Զար սուլթանը կասեցաւ ու դադրեց պատիւ պահանջելէ...

\*  
\* \*

Գեղանի թրքունին պառկած ճոխ սենեակի մը արդ ու զարդի մը մէջ կը տքար ու կը հիւծէր թոքատապէ. դարմանող բժիշկն էր Տիգրան փաշա, Փէշտիմալճեան, կարող, փորձառու և գիտուն մարդը: Հիւանդին կրած առօրին փոփոխութեանը հա-մեմատ օրը մի քանի անգամ կ'այցելէր և ժամերով սնարին վերին կանգնած կը հսկէր իբր բարի հրեշտակ մը:

— Էհ, փառք Աստուծոյ, այլևս վտանգը անցած կ'երևի, ըսաւ հայ էսքիւլապը հիւանդի մօրը, և անհամբեր էր Սիւրէյա փաշայի գալստեանը, որ աւետէր աղջկանը դէպի լաւ դարձը,

որնոր այնքան մեծ մտահոգութիւն կը պատճառէր տան բոլոր անդամներուն:

Այսօր փաշան իւր սովորական զուարթութիւնը կորսնցուցած կ'երևէր Նլտըզէն Վերադարձին, և առանց աղջկանը այցելելու քաշուեցաւ իւր սենեակը: Դոկտոր Փէշտիմալճեան որ արդէն անհամբեր էր, շտապեց աւետել փաշային հիւանդին բարելաւ վիճակը:

— Շատ լաւ, շնորհակալ եմ, Տիգրան, ձեր հոգածութեանէն... ըսաւ փաշան հեղձամղձուկ յուզեալ եղանակաւ մը:

Դոկտոր Ֆէշտիմալճեան փաշային այս յուզեալ վիճակը վերադրեց պալատական ինչ ինչէնթրիկներու, որոնց թերեւ անմեղ գոհն է եղած. ուստի աւելի մտերմական շեշտով մը հարցնել սկսաւ.

— Տէր իմ, ի՞նչ ունիք, չեմ կարող արդեօք իմ ծառայութիւններովս ձեր հոգսերը փարատել:

— Ո՛չ, սիրելի դոկտոր, ո՛չ, այս ըսելով փաշան փակեց դրան նիզը, և հեծկտալով արտասուել ըսկսաւ.

Դոկտորը ենթադրեց, թէ գուցէ փաղիշահը զինքը պաշտօնէն վտարած լինի, և ըսաւ, տէր, չկայ հարկ այդ չափ յուզուելու և լալու. փառք Աստուծոյ, Ալլահը քեզ վերադարձուց սիրելի աղջիկդ. և անկէ աւելի ի՞նչ կայ թանկագին, ուրախանալու ենք փոխանակ տրամելու:

— Կեցիր դոկտոր, կեցիր, այն ուրախ եմ թէ և որ աղջիկս ձեր ջանքերով փրկուեցաւ, բայց ի՞նչ արժէ այդ ուրախութիւնը, երբ վայելողը չկայ. երբ ես կատարեալ մարդ մը լինելէ դադրած եմ ու ամենահասարակ աղոտ գործիք մը եղած Համիդ ըսուած չար Սուլթանին ձեռքը: Զի այսօր իբրեւ Սուլթան Համիդի անձնական քարտուղարը, ներքին ուրախութիւնը չէ, որ զիս կը սնուցանէ, այլ ներքին վիշտն է որ զիս կը կրծէ. ինչ արժէ անդին հիւանդ պառկած մէկ աղջիկ, որուն չորս կողմը շրջապատուած են դեղ, դարման, բժիշկ, ծնողական խնամք ու գուրգուրանք որ չմեռնի, այնպէս չէ. մինչդեռ այսօր այս ջարդուելիք մատները սեպերեցին բլրաւոր անմեղներու հրով ու թրով ջարդելու և կոտորելու հրամանագիրը դոր ուզած էր Զէքի փաշան. և Սուլթանն ալ ստորագրելով զրկուեցաւ յիշեալին. վախ. անմեղներ, վախ. ըսաւ ու սկսաւ նորէն հեծկտալ:

Դոկտոր. Փէշտիմալճեանը ի լուր այս բոթին բոլորովին այլալայծ աւկամայից կեղծուպատիր բառեր կ'որոնէր իւր փոթորկեալ գանգին մէջ. բայց հազիւ հազ կրցաւ ըսել:

— Փաշա էֆէնտինս, մի տանջէք զձեզ այդ չափ. մեր թա-

գաւորը բարի է. գուցէ բարկութեանը մէկ պահուն ձեզ այդպէս գրել տուաւ. բայց վաղը հեռագրաւ զայն ետ կ'առնու:

— Սիրելի Տիգրանս, անցան մեր երանելի օրերը, Համիդ մարդ մը չէ, այլ սոսկալի վամպիր մը. իւր որոշումն ու վճիռն անդառնալի են. և իւր ատելութիւնը հայոց նկատմամբ խիստ խորը...

Ուշ ատեն Տիգրան փաշայ խիստ յուզեալ և բոլորովին գունաթափ կը հեռանար Սիւրէյա փաշայի ապարանքէն:

\*  
\* \*

Տրապիզոնէն ստացուած հեռագիրը մեծ իրարանցում պատճառած էին Ելտըզի պալատան մէջ, որոնք հետեւեալները կը հաղորդէին յաջորդաբար:

«Բոյի լեռան մօտերը զարնուած է երեք օր առաջ Կարին մեկնող թղթատարը»:

«Թղթատարական բոլոր մարմինը և ձիերը սպանուած են. պայուսակները պատռուած, բայց նամակատան վարչութեան ուղղած բոլոր դրամական ծրարներն և յարակից պաշտօնաթղթերն, ինչպէս նաև վաճառականաց նամակներն հնէ բռնաբարում կրած չեն, կ'երևի աւաղակները ժամանակ չգտնելով փախած են»:

Իսկ Կարինէն Ջէքի փաշան իրեն եղած հարցման մը կը պատասխանէր այսպէս:

«Ձեր ակնարկած հրամանագիրը չստացայ, կ'երևի աւաղակները միայն այդ թուղթը ձեռք անցնելու համար զարկած են թղթատարական մարմինը, որով հասկանալի է թէ, ադոնք հայ յեղափոխականներ եղած լինելու են և ոչ թէ աւաղակներ, ձեզ կը մնայ ուրեմն մնացեալը տնօրինելը»:

Ջէքի փաշայի հեռագիրը գրգռած և ցունց հանած էր Սուլթանի բոլոր ջիղերը, այնպէս որ փատիշահը կատաղած միսը կուտէր ու քիչ կը մնար, որ բարկութենէն ճայթէր:

«Ի՞նչ ալ Սիւրէյա, զիս կը լրտեսես եղբր, ու հայերը կը սիրես. և իմ վճիռս բեկանել կը ջանաս. ուստի դուն ալ դնա այդ կեսավորներուն քով ըսաւ և զիւային ժպիտով մը ակռանները կըճտել սկսաւ»:

Առաւօտեան ժամը 10 կար, անալնկալ պալատական կառք մը եկաւ կանգնեցաւ Սիւրէյա փաշայի ապարանքին առջև և մէջէն հանեցին փաշան կիսամեռ՝ ամենաթունդ կերպով թուռաւորուած էր:

\*  
\* \*

Մի քանի օրէ ի վեր փաշայի ապարանքին մէջ նախկին յոյգերը չկային, զի իրենց սիրելի աղջիկը վտանգը անցուցած էր. և ամենքն ալ սկսած էին ալ աւելի յարգանք մը տածել յանձին դոկտորին, որ իւր յաճախակի այցելութեամբն ալ գրեթէ իրենց տան մի սիրելի անդամն կը նկատէին. ինքն ալ գրեթէ նոյնչափ ազնիւ կը գտնուէր անոնց հանդէպ:

Երեկոյին երբ փաշային որդին ու փեսան իրենց ապարանքին սրահը մտան, տեսնելով դոկտորը վրայի շորերը մէկդի շարտած, լոկ շապիկով մը թւերն ալ սոթտած, սաստիկ յուզեալ դրութեան մը տակ զեղեր կը պատրաստէ «հիւանդնուս վիճակը ծանրացած է» ըսելով, աղաչաւոր եղանակաւ մը դոկտորին կը հարցնէին. դոկտորը բարկութեամբ մը կը մարդարէանար. —Այ այսուհետեւ կարգը ինձ եկաւ թունաւորուելու: Ձեռքովը փաշային սենեակը ցոյց կուտար:

Սիւրէյա փաշան վայրկեան առ վայրկեան իւր օրհասին կը մօտենար, թէ և դոկտորը բոլոր ճիգերը կը թափէր զայն ետ խելու մահուան ճիրաններէն. բայց աւանդ ուշ մնացած էր, զի պալատան մէջ թունաւորուելէ վերջ բաւական ատեն վարդած էին մինչև զեղի ներգործումն:

Փաշային որդին և փեսան առանց երբէք կարենալ խորհելու թէ փաղիշահը թունաւորած կրնայ լինել իրանց հայրը, այլ ենթադրելով թէ ուրիշներն թունաւորած կը լինեն առ նախանձու, փաշան իւր օրհասի մէջ թողլով շտապեցին Ելտղ «հայրախնամ» փաղիշահին իմացնել թէ անձնական բարտուղարդ թունաւորած են...

\*  
\* \*

Երէկի կազդուրեալ կիներ, այսօր արշալոյսի գէժ գրեթէ դիակնացած իւր անկողնոյ մէջ կը դառնացէր. զի գիշերն ի բուն մօրը հետ այնքան լացեր էին ոչ միայն փաշային մահուանը վրայ, այլ նաև մայրը իւր որդւոյն, աղջիկը իւր էրկանը չվերադառնալուն համար:

—Փաշայ, հայրիկա՛ գնաց երկինք, ես ալ պիտի ընկերանամ իրեն, սիրելի եղբայրս և սիրելի ամուսինս—ի՛նչ, դուք ալ երկինք գնացիք առանց մեզ մնաք բարով ըսելու...

Դեռ այս բառերը ամբողջովիւր չարտասանած դարձեալ չոկեմբեր, 1905.

Իլտզի պալատական կառքը երկու ողնացեալ դիակներ ներս կը նետէր Սիւրէյա փաշայի ապարանքէն:

Փաշային տղան ու փեսան ալ թունդ կերպով թունաւորուած և տուն ղրկուած էին գորովագութ փատիշահ Համիդէն:

Մէկ օրուան մէջ թաղեցին խիստ անշուք հանգէսով մը Սիւրէյա փաշան, որդին և փեսան, իսկ յաջորդ օրն ալ՝ խղեմ աղջիկը. կնոջը համար կ'ըսէին թէ խնթացած էր:

\*  
\* \*  
\*

Անդրանիկ փաշա Կրճիկեան անընդհատ կը դիտէր հիւանդին դէմքին վայրկեան առ վայրկեան կրած փոփոխութիւնները և գրեթէ հինգ վայրկեանը մի անգամ մի նոր դեղթափ կու տար, բայց ամեն մի անգամին աւելի սարսաղեցիկ ջղաճըգութիւն մը կ'ունենար ու կը գունափոխէր:

— Ի՞նչ հարցուցին ձեզ պալատան մէջ:

Հիւանդը գլուխը շարժելով մը սա չափ միայն ըսաւ.

«Դուն էիք, այնպէս չէ՞ Սիւրէյային դարմանողը», և ալ չկարողացաւ շարունակել, խռնոց մը սկսաւ և վեց ժամ վերջը կնքեց իւր մահկանացուն:

Եւ յաջորդ օրը Կ. Պոլսոյ հայ թերթերը կը ծանուցանէին թէ «Տիգրան փաշա Փէշտմալճեան կաթուածահար եղած է»: Եւ մի օր վերջն ալ դարձեալ «Անդրանիկ փաշա Կրճիկեան կաթուածահար եղած է»: Դոկտոր Փէշտիմալճեան դարմանած լինելուն համար այս մեծ բժիշկին ալ Ելտզի պալատան մէջ կանչած թունաւորած էին, և մեր այս երկու մեծ դէմքերն ալ անհետացան իբր առաջին մարտիրոսներ Սասունի, առանց երբէք մեր մէջն արձագանք տուած լինելու...

Փաշրատ